

CHO'LPON ASARLARIDA ANTROPONIM VA TOPONIMLAR ALLYUZIYASI HAMDA ULARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Jahongirova Sh.

FarDU magistranti. Shahnozajahongirova73@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Cho'lpon asarlarida qo'llanilgan antroponimlar (inson ismlari) va toponimlarning (joy nomlari) allyuziyaviy xususiyatlari hamda ularning lingvomadaniy mohiyati tahlil qilinadi. Allyuziya badiiy matnda tarixiy, diniy, folklor yoki adabiy manbalarga bilvosita ishora qilish orqali konnotativ ma'no hosil qiluvchi vosita sifatida talqin etiladi. Maqola davomida Cho'lpon asarlarida uchraydigan tarixiy (masalan, Amir Temur, Chingizxon), diniy (Ahmad Yassaviy) hamda geografik (Shveysariya, Amerika Qo'shma Shtatlari) birliklar lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, allyuziyalar matnning implitsit qatlamini faollashtirib, o'quvchining madaniy bilim fondiga tayanadi hamda badiiy-estetik ta'sirchanlikni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: allyuziya, lingvomadaniyat, intertekstuallik, antroponim, toponim, konnotatsiya, denotativ ma'no.

Kirish. So'nggi yillarda gap semantikasi turli tomondan o'rganilmoqda. Tilshunoslar tomonidan matnning yuqori sathi keng ko'lamda o'rganilgan, ammo uning quyi sathi tadqiqi ko'plab tahlillarga muhtoj. Gapning semantik tuzilishi va u bilan bog'liq xilma-xillik, ularga xos xususiyatlar o'rganilishi davom etmoqda. Gap qurilishida ifodalanmaydigan, lekin mazmunda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladigan semantik birliklar ko'plab tadqiqotlarga obyekt vazifasini o'tamoqda. Nizomiddin Mahmudov xarakter jihatidan o'zaro farqlanuvchi bunday birliklarni "yashirin kategoriyalar", "murakkab implitsit ifodalar" deb atagan¹. Xuddi shu mavzuga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarda aktuallik kasb etayotgan tushunchalardan biri allyuziya hodisasidir. Bu hodisani tadqiq etish matnning semantik-struktur jihatini chuqurroq o'rganishga yo'l ochadi.

Tadqiqot maqsadi — adabiy, tarixiy, diniy, folklorik allyuziyalarni aniqlash va ularning badiiy matndagi o'rnini o'rganish. Mazkur birliklar orqali tinglovchining

¹ Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. – Toshkent., O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 1986-yil 2-son. B.28

madaniy bilim fondiga ta'sir etilishi va lingvomadaniy xususiyatlarning aks ettirilishini tadqiq qilish.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tavsifiy metod — birliklarning lug'aviy ma'nosini aniqlash.

Kontekstual-semantik tahlil — allyuziyalarning matndagi vazifasini aniqlash.

Lingvomadaniy yondashuv — madaniy kodlarni aniqlash.

Struktur tahlil — birliklarning matnning umumiy kompozitsion tuzilishidagi rolini aniqlash.

Tadqiqot obyekti sifatida Cho'lponning "Qurboni jaholat", "Do'xtur Muhamadiyor", "Qor qo'ynida lola" asarlaridagi antroponim va toponimlar olindi.

Natijalar

Tahlil natijasida Cho'lpon asarlarida allyuziyaning quyidagi turlari aniqlanadi:

1. Tarixiy allyuziya. "Do'xtur Muhamadiyor" asarida Amir Temur va Chingizxon nomlarining qo'llanishi o'quvchi ongida XIII–XIV asr tarixiy davrini jonlantiradi. Ushbu birliklar tarixiy xotirani faollashtirib, vaqt o'tkinchiligi va sivilizatsion qiyos konseptini yuzaga chiqaradi.

2. Toponimik (geografik) allyuziya. "Do'xtur Muhamadiyor" asarida Shvetsariya va Amerika Qo'shma Shtatlari nomlari konnotativ timsol sifatida ishlatiladi.

Shvetsariya — tabiiy go'zallik;

Amerika — farovonlik va taraqqiyot timsoli.

Bu yerda toponimlar denotativ emas, baholovchi (konnotativ) ma'noda qo'llanib, Turkistonning tabiiy salohiyatiga implitsit ijobiy baho beradi.

3. Diniy allyuziya. "Qor qo'ynida lola" asarida "Sulton ul-orifin" nomi orqali Ahmad Yassaviy ga ishora qilinadi. Ushbu allyuziya xalq ongidagi avliyolik, e'tiqod va ma'naviy buyuklik konseptlarini faollashtiradi.

Diniy allyuziya orqali muallif bilvosita maqtov va hurmatni ifodalaydi hamda milliy-madaniy ong qatlamiga murojaat qiladi.

Avvalo, allyuziya tushunchasiga to'xtalish zarur. Allyuziya va intertekst bu birinchi navbatda adabiyotda ushbu yo'nalishning rivojlanishi bilan tilda paydo bo'lgan postmodernizm birliklari sifatida tan olinadi². Tilshunoslikdagi allyuziya tushunchasi nima? ALLYUZIYA – aniq tilga olinmagan, lekin madaniy, diniy, tarixiy yoki adabiy kontekstda ma'lum bo'lgan shaxs, voqea yoki matnga ishora qilish orqali hosil bo'ladigan bilvosita ma'no. Masalan, “Uning Xizrdek paydo bo'lishini kutdim” jumlasini orqali muallif bevosita yordamini emas, balki kutilmagan, ilohiyona yordamini nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Allyuziya madaniy kompetensiyani talab qiladi va matnning chuqur konnotativ qatlamini hosil qiladi³. Demak, allyuziya – bu matnning chuqur qatlamida yuzaga keladigan hodisa bo'lib, u muayyan so'zlar orqali ma'lum bir vaziyat, voqea yoki shaxsga ishora qiladi. Bu ishora ularning xususiyatlari, his-tuyg'ulari va jamiyatdagi o'rnini aks ettiradi. Fransuz yozuvchisi Sharl Nodye allyuziya uchun shunday ta'rifni taklif qilgan: "Ishora, yoki allyuziya – bu o'z o'rnida iqtibos keltirish mahorati bo'lib, muallif unga avval mavjud bo'lmagan ma'noni beradi⁴. Ko'rinib turibdiki, Sh. Nodye “qayta nomlangan allyuziya” tushunchasiga urg'u beradi, “qayta anglangan iqtiboslar parodiyalangan tus oladi” degan fikrga keladi. Demak, allyuziya matnning quyi mazmuniy sathiga oid birlik bo'lib, u tarixiy voqea, tarixiy shaxs, madaniy hayotga ishora qiladi, nutqni bezaydi, implikasiya jarayonini yuzaga keltiradi, natijada matnning mazmuni boyiydi.

Tilshunoslikda allyuziyaning bir necha turi ajratiladi.

1. Adabiy allyuziya.
2. Tarixiy allyuziya.
3. Diniy allyuziya.
4. Mifologik allyuziya.

² Xoshimova Dilso'z Rasuljon qizi. Allyuziya va intertekstuallik lingvistik tushunchalarining o'zaro bog'lanishi (maqola). – Qo'qon., Academic research in educational sciences, 2021-yil, 2-son. B.1391

³ Yuldosheva Mashhura. Pragmalingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Namangan., 2025. B.7

⁴ Нодье Ш. Читайте старые книги: Новеллы, Статьи, эссе о книге, книжниках, чтении. — Москва: Книга, 1989.

Источник: <https://litfest.ru/teoria/allyuziya.html> <https://litfest.ru/teoria/allyuziya.html>

5. Folklorik allyuziya

Abdulhamid Cho'lpon asarlarida uchragan ayrim allyuziyalarni tahlil maydoniga tortamiz hamda ularning lingvomadaniy xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

"...Gazitchilarning ishi hamma vaqt aqcha topmoq. Gazitning so'zini to'g'risi bo'lmaydir, hamma yolg'on narsalar. Bor uydin "Jangnomayi Ahmad Zamji"ni olib chiqub bizga o'qub ber. Bechora Eshmurod uni olib chiqub ikki-uch varaq o'qub berdi. Aning savobini Ahmad Zamjining arvofiga bag'ishlab kitobni yopdilar..." ("Qurboni jaholat" Cho'lpon).

Xo'sh, "Jangnomayi Ahmad Zamji" qanday asar? Ahmad Zamji kim? O'zbek xalqi uchun bu nomning qanday ahamiyati bor? "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da bu ikki nomga quyidagicha izoh keltirilgan: "O'rta asrlarda esa Jangnomalar ("Jangnomai Amir Hamza", "Abu Muslim jangnomasi", Jangnomai Sayyid Battoli G'oziy", "Ahmad Zamjiy", "Musaybnoma", "Yetmish g'azot" va b.) xalq orasida keng tarqalgan. O'zbek xalqining madaniy hayotida jangnomaxonlik an'anasi keng o'rin tutgan. Chunki bunday asarlarning yaxshi namunalari kishilarni yurtparvarlik, qahramonlik va elga fidoyilik kabi yuksak g'oyalar ruhida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etgan"⁵. Milliy madaniy va ma'naviy boyligimiz haqida bildirilgan ushbu matnda Ahmad Zamjiy nomiga havola keltiriladi va quyidagi izoh ilova qilinadi. AHMAD (?-1481) - Katta O'rda xoni (1465-81). 1465-yil akasi Mahmudxon (1459-65)ga qarshi isyon ko'tarib taxtni egallagan. Ahmad 1472-yil Polsha qiroli Kazimir IV bilan Ivan III Vasilyeviga qarshi ittifoq tuzgan. 1476-yil Ahmad Ivan III'dan Katta O'rdaga qaram bo'lishni talab qilgan. Biroq kuchlar nisbati O'rda foydasiga emasdi. 1480-yilda Ahmad Moskva ustiga muvaffaqiyatsiz yurish qilgach (qarang Ugradagi turish), Rus mo'g'ullar istibdodidan uzil-kesil xalos bo'lgan. Ahmad 1481-yil 6-yanvarda Dones daryosining quyilish yerida no'g'aylar bilan ittifoqlikda harakat qilgan Tuman xoni Iboq tomonidan o'ldirilgan.

⁵ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent: 2000-2006. A harfi. B.856

O'rta asrlarda yurt podshosi, shu bilan birga, harbiy sarkarda bo'lgan Ahmad Zamjiy asrlar davomida xalqning jasur qahramoni sifatida ulug'lab kelingan, *"savobini Ahmad Zamjining arvofiga bag'ishlab"* duolar qilingan. Bunday asarlar xalqning baxtli yashash to'g'risidagi ideal orzu istaklarini ifodalagani sababli har bir avlod tomonidan qiziqib o'qilgan. Adabiyotshunos Dilmurod Quronovning fikricha, bu asar xalq orasida mashhur jangnomalardan biri bo'lib, inqilobdan keyin nashr etilgan emas. Qo'shimcha qilish mumkinki, ushbu badiiy matn yaratilgan davrda gazeta kundalik hayotga u qadar o'rnashib ulgurmaganligidan uning faoliyatiga ishonchsizlik yuzaga kelgan. Natijada xalq orasida milliy asarlar va gazetalarni qiyoslash, ma'naviy xazinamizni har qanday narsadan ustun qo'yish kayfiyati kuchli bo'lgan. Ushbu allyuzion birlik folklor nomlari bilan xalqning madaniy bilim fondiga asoslangan holda matnning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan, tinglovchida o'z xalqidan faxrlanish va ajdodlarini xotirlash tuyg'usini uyg'otishga xizmat qilgan.

"Ey Chingiz va Temur askarlarini ko'rgan qop qora tog'lar! Ey vatanim Turkistonning eski davrini ko'rgan tog' bobolar. Chin ayting, bu 20-asr madaniyatini ham ko'rib turibsiz". ("Do'xtur Muhamadiyor" Cho'lpon).

Ushbu parchada Temur va Chingiz nomining berilishi tarixiy allyuziyani yuzaga chiqargan. Shu bois, tinglovchi ongida XIII-XIV asrlar gavdalanadi. *"Chingiz va Temur askarlarini ko'rgan qop qora tog'lar"* jumlasini orqali qanchadan qancha jang-u jadallarga guvoh bo'lgan, ammo hali ham o'zgarishsiz turgan tog'lar tushunchasi orqali dunyoning o'tkinchiligiga bog'liq konseptual manzara oydinlashtirilgan. Matnda mazkur allyuziya madaniy umumlashtirish orqali eslatma berish maqsadida qo'llangan.

Har bir til vakillarida milliy-madaniy konsept mavjud bo'lib, ayrim davlat nomlari muayyan belgilar bilan mutahkam bog'langan bo'ladi. Bu jarayon toponimik konnotatsiya hisoblanib toponim bir vaqtning o'zida ham mamlakat, ham go'zallik (Shvetsariya), farovonlik (Norvegiya), zakovat (Bag'dod), boylik (Misr), sevgi (Parij) ma'nolarini ham uyg'otadi. Cho'lpon "Do'xtur Muhammadiyor" hikoyasida quyidagi

parchani keltiradi. Bunda toponimik birlik vositasida yuzaga chiqqan allyuza aks etgan.

“...Chiroyli manzaralari – uzoq-uzoq, buyuk-buyuk, yashil-yashil va baland-baland tog’lari Isveycharadan kam emas edi. Nahr-nahr oqib turgan suvlari v anima eksa shunday bo’ladurg’on mahsuldor tuproqlari ila Amriqodan hech kamligi yo’q edi. Ilmsiz boylari, johil “olimlari”, yolg’on ishonchlari va isrofning koni bo’luvi ila hech bir narsaga o’xshamas edi ” (“Do’xtur Muhammadiyor” Cho’lpon).

Allyuziya – madaniy xotira va til birliklarining kesishgan nuqtasidir. Unda denotativ ma’no emas, konnotativ (baholovchi) ma’no muhim. Mazkur kontekstda allyuziya unsurlari semantik transformatsiyaga uchrab, timsol darajasiga ko’tariladi va muayyan madaniy kodlarni faollashtiradi. Matnda jahon miqyosida mashhur bo’lgan mamlakatning go’zalligi va farovonligiga ishora qilish orqali Turkistonning tabiiy resurslari nisbatan implitsit baho beriladi. Bu o’rinda allyuziya pragmatik vazifani bajarib, o’quvchining kognitiv faoliyatiga ta’sir etish orqali muallifning maqsadini ro’yobga chiqaradi. Qiyoslash usuli Turkistonning tabiiy boyliklariga nisbatan ijobiy konnotatsiyani shakllantiradi va o’quvchida estetik zavq uyg’otadi. Lingvistik tahlil shuni ko’rsatadiki, matnda qo’llanilgan allyuziya vositasi intertekstuallikning yuzaga kelishi bo’lib, unda muallif o’quvchini madaniy xotiraga murojaat qilishga undaydi.

O’zbek xalqining diniy ulamolar, shayxlar avliyo darajasida ko’rilgan so’fiylarga nisbatan munosabat chuqur tarixiy ildizga ega bo’lib, xalq madaniyatida hurmat, kuchli ishonch, mustahkam e’tiqod tushunchalari bilan chambarchas bog’liq.

“...Samandar aka xonaqohdan chiqdi, haligi nazrlarning hammasini ko’rdi, ko’zdan o’tkazdi, ha barakalla, Sulton orifning jamollarini ko’ring”. (“Qor qo’ynida lola” Cho’lpon)

Yuqoridagi parchada Sultonul Orifin nomi tilga olinadi. Bu nom Ahmad Yassaviyga nisbatan ishlatiladi. Fikrimizni asoslash uchun quyidagilarni keltiramiz:

“Sohibqiron Amir Temur tavalludiga bag’ishlangan ushbu risola Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy haqida ko’pchilikka ma’lum bo’lmagan noyob qo’lyozmalar asosida yozilgan bo’lib, shuningdek unda Markaziy Osiyo ma’naviyati tarixidan o’rin olgan bir

qancha mashhur shaxslar ... to'g'risida birlamchi manbalardan ma'lumotlar keltirilgan". ("Sultonul orifin Xoja Ahmad Yassaviy" risola. Hamidxon Islomiy).

"Is'hoqxon Ibrat Ahmad Yassaviy (Sulton ul-orifin) avlodiga mansub ekanini yozib qoldirgan:

Ibrat taxallusimdir, ahfodi Hazrati Sulton,

Shuhratda – Hoji To'ra, ma'vosi – To'raqo'rg'on". (Jadidlar. Is'hoqxon To'ra Ibrat).

Demak, bundan ko'rinib turibdiki, Ahmad Yassaviyga nisbatan "Sulton ul-orifin", ya'ni "oriflar sultoni" deya nom berilgan, uning bilimi, avliyolik darajasiga ko'tarilgan shaxsiyati xalq milliy ongida "buyuklik" maqomini olgan. Ushbu matnda bilvosita maqtovni yetkazish maqsadida allyuziya hodisasi uchun asos vazifasini bajarmoqda.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Allyuziyalar og'zaki nutqda quyidagi stilistik va kommunikativ vazifalarni bajaradi:

1. Estetik-funksional vazifa. Allyuziya nutqqa obrazlilik, badiiylilik kiritadi. adresatning tasavvurini boyitadi, nutqni emotsional qiladi.

2. Kommunikativ-pragmatik vazifa. tinglovchining madaniy bilimiga tayanadi. Fikrni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki konnotativ yo'l bilan yetkazadi. Bu esa tinglovchini faol idrok qilishga undaydi.

3. Ekspressiv-emotsional vazifa. Allyuziya yordamida kinoya, istehzo, maqtov, e'tirof, ogohlantirish va boshqalar nozik tarzda ifodalanadi.

4. Ijtimoiy-madaniy kod sifatida. Demak, allyuziya nafaqat pragmatik, balki lingvomadaniy xususiyatga ham ega bo'lib, u o'zida ma'lum bir xalqning o'tmishi va buguniga xos madaniyatini aks ettiradi, xalq hayotida o'z o'rniga ega bo'lgan ijtimoiy prototiplarning xususiyatlarini yodga solidi. Allyuziyada tinglovchining madaniy bilim fondiga tayaniladi.

Xulosa. Cho'lpon o'z asarlarida allyuziyadan unumli foydalanib, matnning ma'no qatlamini boyitadi. Uning allyuziyalari madaniy xotira va til birliklarining o'zaro ta'sirini namoyon etadi. "Do'xtur Muhamadiyor"da geografik allyuziyalar

Turkistonning tabiiy boyliklariga baho berish vositasi sifatida xizmat qiladi. “Qor qo'ynida lola”da diniy shaxsga ishora xalqning e'tiqodini aks ettiradi. Cho'lpon allyuziyalar orqali o'quvchini madaniy xotiraga murojaat qilishga undaydi. Uning asarlaridagi allyuziyalar intertekstuallikni yuzaga keltiradi. Cho'lponning allyuziyalari asarning ta'sirchanligini oshiradi va o'quvchida estetik zavq uyg'otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1986, № 6. – B. 28-32
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. – 2000-2005.
3. Xoshimova D.R. Allyuziya va intertekstuallik lingvistik tushunchalarining o'zaro bog'lanishi // Academic research in educational sciences. – Qo'qon, 2021, № 2. – B.1391
4. Yuldosheva M. Pragmalingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Namangan, 2025. – B.7
5. Shermuxamedova N. A. Allyuziya va uning matndagi roli// Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture. – Buxoro, 2023, № 4. – B.167-171